

ПЕРАДУМОВЫ СКЛАДВАННЯ БРАЦКАЙ ПЕДАГОГІЦЫ НА БЕЛАРУСКА-УКРАЇНСКІХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI СТАГОДДЗЯ

*Андрэй Самусік
Мінск, Беларусь*

Навуковы артыкул прысвечаны нераспрацаванай у гістарыяграфіі праблеме складвання ўмоў зараджэння брацкай педагогіцы на беларуска-украінскіх землях у другой палове XVI ст. Паказана стаўленне да пытання аб актывізацыі праваслаўнай асветы ў асяроддзі духавенства, правячай эліты і мяшчанства. Адзначана дзейнасць вучылішчаў у Слуцку і Астрогу. Прааналізавана роля міжканфесійных канфліктаў у пашырэнні колькасці прыхільнікаў стварэння брацкіх школ для праваслаўнага насельніцтва. Вызначана імкненне да выпрацоўцы мадэлі адукацыі, спалучаўшай мясцовыя традыцыі і еўрапейскія педагагічныя навацыі.

Ключавыя словы: адукацыя, духоўнае выхаванне, магнаты, міжканфесійныя канфлікты, езуіты, брацкія школы

Карэнныя змены ў праваслаўнай асвеце ў Рэчы Паспалітай у цэлым і на тэрыторыі Беларусі ў прыватнасці распачаліся ў апошній трэці XVI ст. Найперш яны былі выкліканы актыўнай асветніцка-місіянерскай дзейнасцю пратэстантаў і каталікоў (асабліва езуітаў). Пры гэтым, прызнанне самага факту неабходнасці ўдасканалення адукацыі прысутнічала на ўсіх узроўнях тагачаснага праваслаўнага грамадства. Іншая справа, што падыходы да

гэтай справы ў духавенства, магнатэрыі, шляхты і мяшчанства пэўным чынам адрозніваліся.

Царкоўныя дзеячы традыцыйна лічылі неабходным найперш пашыраць духоўную асвету. Для простага ж насельніцтва яны па-ранейшаму былі згодны адкрываць пачатковыя школы граматы, дзе вучэбны працэс быў бы заснаваны на вывучэнні рэлігійна-павучальных кніг. Прычым, акрамя богаслужэбных твораў тут былі пашыраны рукапісныя зборнікі ўрыўкаў з разнастайных крыніц маралізатарскага характару. Найбольшай папулярнасцю ў ВКЛ карысталася так званая “Пчала”, якая была складзена з афарызмаў ды кароткіх выслоўяў, узятых з розных кніг (Св. Пісанне, айцы царквы, Гамер, Герадот, Платон, Сакрат, Піфагор, Арыстоцель, Дэмакрыт, Менандр і інш.) і размешчаных па тэматычных рубрыках. Шмат у ёй, напрыклад, гаварылася наконт неабходнасці адукацыі: “Яко же солнце просвещает очи всем имеющим, такоже и мудр муж просвещает вся елико прикасаются словесному естеству”, “Делатель землю мягчит, а философ душу”, “Мудрость же над всеми добродельми царствует”, “Слово аки благи житель одевает душу образом”, “Насильно учение не может твердо быти, с радостию же и веселием входя твердо прилежит к душам внимающих” [1, с. 88-91].

Куды больш разгорнутую адукацыйную праграму жадалі мець прадстаўнікі правячай эліты. Яны былі перакананы, што неабходны публічныя школы з выкладаннем усіх сямі вольных мастацтваў, змест якіх трэба адаптаваць да праваслаўнай культурнай традыцыі, прыдаўшы ўсяму працэсу навучання дакладна акрэслены рэлігійны характар. У сваю чаргу, частка шляхты і мяшчанства лічылі, што ў школах дзеці павінны не толькі выхоўвацца духоўна, але і атрымліваць карысныя для паўсядзённага жыцця веды. Агульным тут было акцэнтаванне ўвагі на выхаванні ў праваслаўным духу, што прадугледжвала не толькі вывучэнне асноўных царкоўных кніг, але і засваенне красамоўства для магчымасці весці палеміку з іншаверцамі.

У цэлым жа сінтэз асобных праяў гуманістычнай педагогіцы з візантыйскай традыцыяй дазволіў бы праваслаўным у Рэчы Паспалітай таксама распачаць справу па стварэнню ў краіне сеткі навучальных устаноў граматыка-рытарычнага тыпу, адпавядаўшых агульнаму тагачаснаму адукацыйнаму напрамку, прынятаму таксама іншымі хрысціянскімі канфесіямі.

Рэальныя змены ў праваслаўнай адукацыі пачалі адбывацца з канца 1550-х гг. Менавіта ў гэты перыяд у Слуцку, дзякуючы апецы яго гападара – кн. Ю.Ю. Алелькавіча, узнік буйны асветна-багаслоўскі цэнтр, заснаваны пры тутэйшым Троіца-Сергіевым манастыры ігуменам Арцёмія, збегшым з Расіі з-за абвінавачання ў вальнадумстве. Заснаваная ім школа славілася якраз выкладаннем царкоўнаславянскай, грэчаскай і лацінскай моў. Сярод яе настаўнікаў, магчыма, быў М. Стрыйкоўскага, які ў 1576-1578 гг. працаваў над уласнай “Хронікай” у мясцовым княскім кнігазборы. Вядома, што дадзеную школу наведвала моладзь з высокародных сямей – тут, напрыклад, удаскальвалі свае веды сыны віленскага кашталяна і гетмана вялікага літоўскага Г.А. Хадкевіча [2, с. 53].

Значны асветны гурток узнік і вакол яшчэ аднаго эмігранта з Расіі кн. А. Курбскага. У яго маёнтку Мілянавічы пад Ковелям з 1570-я гг. была распачата праца па выпраўленню скажоных рукапісаў твораў “айцоў царквы”, а таксама рабіліся пераклады асобных тэкстаў з грэчаскай і лацінскай моў. Сярод працуючых тут быў і перасхаўшы са Слуцка, знаўца царкоўнаславянскай мовы М. Сарыгозін (эмігрант з Расіі, кіраваў Слуцкай школай пасля смерці ў 1570 г. Арцёмія). Сам кн. А. Курбскі стаў складальнікам зборніка твораў Іаана Златавуста “Новы Маргарыт”, пераклаў творы Васіля Вялікага, Грыгорыя Багаслова, “Багаслоўе” і “Дыалектыку” Іаана Дамаскіна, “Логіку” І. Спангенберга [3, с. 223-226].

Яшчэ больш паспрыяў справе ўдасканалення праваслаўнай асветы стрыечны брат кн. Ю.Ю. Алелькавіча – кіеўскі ваявода кн. К.(В.)К. Астрожскі. У дзяцінстве ён выхоўваўся пры двары сваёй маці Аляксандры з роду кн. Алелькавічаў у Тураве і першапачаткова, напэўна, менавіта тут збіраўся арганізаваць новы асветна-культурны праваслаўны асяродак – у 1572 г. якраз у гэтым горадзе ён аддаў “землю пустую” Д. Мітурычу з тым, каб ён узамен “порядне при церкви Божией служил и пилювал и школу держал и

установником был конечно”. Аднак, у далейшым перавагу князь аддаў Астрогу на Валыні, які меў куды больш зручнае месцазнаходжанне і да таго ж, у 1528 г. атрымаў магдэбургскае права, спрыяўшае яго хуткаму развіццю. Менавіта тут кн. К.(В.)К. Астрожскі ў 1567 г. заснаваў Славяна-грэка-лацінскую акадэмію, мэтай якой было адраджэнне праваслаўнай культуры [4, с. 182-184]. Выхаванец Львоўскай школы і адзін з заснавальнікаў Кіеўскага брацтва З. Капысценскі ва ўласным трактаце “Палінодыя” (1619-1622) так апісваў выкладчыкаў, працаваўшых у Астрозе: “Мовцы оному Димосфенесови ровнии, и Сафанове и иные розличнии любуомудрцы. Найдовалися и докторове славнии, в Греческом, Славенском и Латинском языках выпечочнии. Найдовалися и математикове и астрологи превыборнии...” [5, ст. 1136].

Азначаныя вышэй прыклады асветніцкай дзейнасці асобных прадстаўнікоў праваслаўнай царквы і магнатэрыі сведчаць аб становачых зменах у іх адносінах да развіцця адукацыйнай справы і нават дазваляюць шэрагу сучасных даследчыкаў гаварыць аб пачатку “праваслаўнага ренессанса” на ўсходніх землях Рэчы Паспалітай [6, с. 53]. Прызнавалі значнасць іх намаганняў і канкурэнты – езуіт А. Пасевіна пісаў: “Некоторые князи, як например, у Астрозе і Слуцку, маюць друкарні і школы, яны, як пуга для схізмы” [7, с. 24]. Разам з тым, намаганні асобных магнатаў не маглі цалкам задаволіць праваслаўнае насельніцтва Рэчы Паспалітай, бо створаныя імі культурна-асветныя цэнтры былі нешматлікімі і не маглі ахапіць усіх жадаючых, вымушаных паступаць у каталіцкія ды пратэстанцкія вучылішчы.

Як след гэтага, у азначаны час у праваслаўным грамадстве склаліся новыя падыходы да належнай адукацыі моладзі. Яе агульныя абрысы выдатна дэманструе завяшчанне брацлаўскага кашталяна В. Загароўскага, які ў 1577 г. трапіў у палон да татарскага хана і перадаў на радзіму ўласныя распараджэнні наконт выхавання двух сваіх сыноў – Васілія і Максіма: “Кгды теж детям моим Бог милостивый даст по семи лет... дзяка добре учоного и цнотливого способити... их Руское науки в писме светом дать учити и, не нестячи их, пилне и порядне до науки приводити, так яко бы си напотом, з доброе науки свое, Богу милостивому для помножения фалы, господару своему и речи посполитой ку службе... згодитися могли. А коли им Бог милосердный даст в своем языке Руском, в писме светом, науку досконалую... тады... бакаляра статечного, который бы их науки Латинского писма добре учити мог, им зъєднавши, в дому моем велеть учить. А кгда вже в науце той добрые початки в себе мети будут, мает... до Вильни к езуитом, бо там фалят детям добрую науку... если Бог даст, сем лет, або и болше уставичне и пильне учили...” [8, с. 73–74]. У дадатак да завяшчання В. Загароўскага можна прывесці звесткі аб навучанні славутага асветніка М. Смятрыцкага – сын першага рэктара Астрожскай акадэміі Г. Смятрыцкага вучыўся ў ёй пад апекай будучага канстанцінопальскага патрыярха, выхаванца Падуанскага ўніверсітэта К. Лукарсіса, пасля, за кошт кн. К.(В.)К. Астрожскага, адправіўся ў Віленскую езуіцкую акадэмію (засвойваў філасофію), а завершыў уласную адукацыю ў пратэстанцкіх універсітэтах Германіі [9, с. 13–19].

Істотна ўскалыхнуў праваслаўнае грамадства Рэчы Паспалітай выхад у 1577 г. трактата П. Скаргі “Аб адзінстве царквы боскай пад адзіным пастарам”, дзе славыты езуіт даказваў перавагу ўніі тым, што праваслаўнае насельніцтва атрымае “школу и науку” на лацінскай мове. Пануючая ж у яго асяроддзі царкоўнаславянская мова, на думку аўтара, вяла толькі да культурнага заняпаду: “Са славянскай мовай ніколі і ніхто вучоным быць не здольны. Тым больш, што яе зараз сапраўды ніхто дасканалы не разумее. Бо няма на свеце нацыі, што бы на ёй так, як у кнігах размаўляла; яна не мае правілаў, граматыцы, рыторыцы... Уласныя ж школы абмяжоўваюцца толькі чытаннем... Адсюль агульнае невуцтва і забабоны бясконца ўзнікаюць, бо сляпы сляпога вядзе” [10, ст. 485–486]. Нягледзячы на тое, што дадзеная праца была ўспрынята асветнай часткай праваслаўнай эліты як выклік, адэкватнага адказу яна даць у той час не змагла, бо ў яе асяроддзі не мелася палеміста падобнага ўзроўню.

Нягледзячы на яўнае перабольшванне ў разважаннях П. Скаргі, шырокім колам праваслаўнага грамадства было відавочна, што існуючыя напрамкі ўдасканалення

праваслаўнай асветы не здольны зрабіць яе канкурэнтаздольнай у адносінах да каталіцкай (езуіцкай) і пратэстанцкай адукацыі, што і прывяло да складвання альтэрнатыўнага напрамку яе развіцця, а менавіта – да адкрыцця брацкіх школ. Першым крокам да іх стварэння стала пацверджанне каралём Жыгімонтам II Аўгустам у 1572 г. права мяшчан наведваць розныя навучальныя ўстановы для засваення “вольных мастацтваў”, што паспрыяла з’яўленню асоб, здольных стаць у іх настаўнікамі [11, с. 128]. Да таго ж, у асяроддзі саміх братчыкаў прысутнічалі пэўныя асветніцкія працэсы – яны збіраліся: “в дни праздничные по обычных молитвах и по священной литургии шедши друг с другом почитать святыя книги Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоуста и прочих святых” [12, с. 113]. Вынікам падобных сустрэч стаў пачатак пашырэння духоўнай асветы ў свецкіх колах насельніцтва.

Значнае абвастрэненне міжканфесійных адносін у Рэчы Паспалітай адбылося пасля ўвядзення ў 1582 г. новага грыгарыянскага календара. Разыходжанне дат праваслаўных і каталіцкіх свят абурала рэлігійныя пачуцці насельніцтва і прыводзіла да шматлікіх канфліктаў. Менавіта ўзнікшы міжканфесійны канфлікт непасрэдна паспрыяў стварэнню брацкіх школ, сведчаннем чаго стаў запіс у Баркулабаўскай хроніцы: “На тот же час было великое замешание промежи панами и промеж людьми духовными, также и людьми простыми. Было плачу великого нареканя силнаго, похвалки, посварки, забуйство, грабежи, заклинания, видячи яко новые свята установляли, празники отменяли... Того ж часу почали у во Львове, у месте Виленском, у Берестю школы науку выдавати, братерство якоесь установляти и тым закон и веру утверждати” [13, с. 119].

Шматлікія сутычкі вернікаў, напады на храмы і судовыя разбіральніцтвы прымусілі ўмяшцацца ў справу караля С. Баторыя, які выдаў шэраг дэкрэтаў у абарону праваслаўных. 27 мая 1584 г. ён задаволіў хадайніцтва віленскіх мяшчан аб перадачы ім сталічнага Троіцкага манастыра з правам: “Всякие доходы и пожитки с того монастыря”, накіроўваць у тым ліку: “на сбудованье школ и на выхованье людей в письме умелых, для науки детей народу закону Греческого...”. А ў яго прывілеі ад 18 мая 1585 г. ужо ўсяму праваслаўнаму грамадству Рэчы Паспалітай дазвалялася: “гимназии как каменные, так и деревянные основливать, созидать, обогащать...”. Вынікам гэтых пастановаў і стала з’яўленне першых брацкіх школ у Вільні (1584), Львове (1585-1586), Магілёве (1590), Брэсце (1591), Мінску (1592) і г.д. [14, с. 58] Прычым, пры арганізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу іх стваральнікі зыходзілі з намеру знайсці пэўны кампраміс паміж праваслаўнай артадоксіяй і рэаліямі тагачаснай свецкай культуры. Бліжэй за ўсё ж ім былі погляды памяркоўнага “хрысціянскага гуманізму”, да якога схіляўся, напрыклад, такі вядомы заходнееўрапейскі асветнік як Эразм Ратэрдамскі.

1. Демков, М.И. История русской педагогики : в 2 ч. / М.И. Демков. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1897-1899. – Ч. 1. – 1899. – 310 с.
2. Грицкевич, А.П. Книжное дело в феодальном Слуцке в XVI – XVIII вв. / А.П. Грицкевич // Вопросы библиографоведения и библиотековедения. – Минск : Універсітэцкае, 1983. – Вып. 3. – С. 52–61.
3. Сказания князя Курбского / под ред. Н.Г. Устрялова. – СПб. : Тип. Императорской Академии наук, 1868. – 494 с.
4. Харлампович, К.В. Острожская православная школа : Историко-критический очерк / К.В. Харлампович // Киевская старина. – 1897. – Т. 5. – С. 177–207.
5. Палинодия. Сочинение Киевского иеромонаха Захария Копыстенского, 1621-1622 года // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией : в 39 т. – СПб ; Ленинград, 1872-1927. – Т. 4. – Кн. 1. – СПб. : Тип. А. Траншкля, 1878. – Ст. 313–1200.
6. Дмитриев, М.В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595 – 1596 гг. / М.В. Дмитриев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 320 с.
7. Possevini, A. Moscovia / A. Possevini. – Vilnae : Apud I. Velicensem, 1586. – 261 p.

8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : в 8 ч. ; 35 т. – Киев, 1859–1914. – Ч. 1. – Т. 1. – Киев : Университетская тип., 1859. – LXXXVII, 555 с.
9. Осинский, А.С. Мелетий Смотрицкий, архиепископ Полоцкий / А.С. Осинский. – Киев : Тип. Акц. Об-ва «П. Барский в Киеве», 1912. – 155 с.
10. О единстве церкви Божией Петры Скарги 1577 года // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией : в 39 т. – СПб ; Ленинград, 1872–1927. – Т. 7. – Кн. 2. – СПб. : Тип. А.М. Котомина и К, 1882. – С. 223–526.
11. Ісаєвич, Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVII століття / Я. Ісаєвич. – Київ : Наукова думка, 1966. – 252 с.
12. Дорофеев, Ф.А. Православные братства : генезис, эволюция, современное состояние / Ф.А. Дорофеев. – Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2006. – 251 с.
13. Баркулабаўская хроніка // Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / уклад., уступ, камент. А.Ф. Коршунава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – С. 111–158, 183–226.
14. Самусік, А.Ф. Специфіка викладання “septem artes liberales” у айчинних брацкіх школах у канцы XVI – першай трэці XVII ст. / А.Ф. Самусік // Вышэйшая школа. – 2016. – № 2. – С. 57–60.